

**ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ  
АПН УКРАЇНИ**

**Горностай Павло Петрович**

**УДК 316.6/.61/.62/.66**

**ПСИХОЛОГІЯ РОЛЬОВОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ  
ОСОБИСТОСТІ**

**19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи**

**Автореферат дисертації  
на здобуття наукового ступеня  
доктора психологічних наук**



**Київ – 2009**

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Інституті соціальної та політичної психології АПН України, м. Київ.

Науковий консультант – член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор **Титаренко Тетяна Михайлівна**

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України  
**Яценко Тамара Семенівна**  
РВНЗ «Кримський гуманітарний університет», м. Ялта,  
професор кафедри психології

доктор психологічних наук, професор  
**Каліна Надія Федорівна**  
Таврійський Національний університет ім. В. І. Вернадського,  
завідувач кафедри глибинної психології та психотерапії

доктор психологічних наук, професор  
**Карпенко Зіновія Степанівна**  
Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника,  
завідувач кафедри педагогічної та вікової психології

Захист відбудеться 10 грудня 2009 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології АПН України за адресою: 04070, Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Автореферат розіслано «6» листопада 2009 р.

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради



Жадан І. В.

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність дослідження.** Рольова самореалізація, тобто презентація себе в соціально-психологічних ролях, проявах рольової ідентичності, є суттєвою складовою розвитку особистості. Рольова поведінка є однією з найважливіших форм соціальної поведінки людини і проявляється в усіх соціально значущих ситуаціях життєдіяльності. В умовах сучасності особистість постійно стикається з необхідністю виступати в нових ролях, засвоювати неіснуючі раніше суспільні функції, починає відчувати на собі тиск незвичних рольових очікувань, що відповідають новій рольовій структурі соціальних груп та суспільства в цілому.

Проте, у вітчизняній психології рольові теорії ніколи не були достатньо поширеними а ні при вивченні соціальних процесів та міжособової взаємодії, а ні при дослідженні особистості та її поведінки. В аналізі соціально-психологічних явищ (як і будь-яких інших соціальних феноменів) довго превалював культурно-історичний підхід, при якому рольова мікроструктура соціуму часто залишалася поза увагою. Ця тенденція простежувалася навіть в рамках соціальної психології особистості та психології малих груп (яскравий приклад – психологічна теорія колективу). Крім того, у нас довго не була реалізована практика психологічної допомоги індивіду та малій групі, де традиції рольової психотерапії є досить сильними. Останнім часом ситуація стрімко змінюється, розвиваються різні галузі психотерапії, що відносяться до рольового підходу. Проте наука тут різко відстає від практики, якій не вистачає науково-теоретичного та методологічного обґрунтування. Наукові психологічні розробки, що базуються на рольових теоріях, знаходяться у нас практично на початковому етапі.

Рольові теорії мають великий нереалізований потенціал. У феномені «ролі» відображено як соціальні, так і індивідуальні особливості особистості, взаємодія внутрішніх та зовнішніх детермінант її розвитку і, певною мірою, її біо-соціальний дуалізм. Але саме рольовий підхід у соціальній психології особистості є найменш розвинутим серед інших напрямів соціальної психології. Отже дуже актуальною є задача поєднати теоретичний, емпіричний та практичний підходи в розробці рольових концепцій особистості, а отже розв'язати частину тих завдань, про які йшла мова.

Основні рольові теорії були створені декілька десятиліть назад і після того не зазнали суттєвого розвитку, а відтак потребують не лише доповнень та уточнень, а й відповідного перегляду, орієнтуючись на сучасний рівень теоретичних та емпіричних психологічних досліджень. Основні розробки в галузі психології ролей належать до зарубіжних наукових шкіл, де вітчизняні соціокультурні особливості та закономірності не знайшли свого відображення. Отже можна зробити висновок, що вказаний напрям досліджень не лише актуальний та перспективний, а й соціально значущий.

**Стан вивчення проблеми.** Закономірності соціально-психологічних ролей вивчалися як в експериментально-прикладному, так і в теоретичному плані. У першому переважали психодіагностичні дослідження рольової поведінки.

Це насамперед роботи таких психологів, як С. Л. Бем, Т. А. Бір, Дж. А. Дойл, Дж. Л. Меліа, Р. Дж. Мур, Дж. М. О'Ніл, Х. М. Пейро, Дж. Р. Ріццо, Дж. Т. Спенс, Ю. Дж. Фоа, Е. Фоа, Р. Л. Хелмріх та інших, які створили ряд тестових методик дослідження закономірностей рольових конфліктів та інших видів рольового стресу – рольової неоднозначності та рольового перевантаження. В цих роботах переважає прикладний психометричний підхід, що не передбачає вирішення фундаментальних психологічних проблем.

Другий напрям реалізується через соціологічну та особистісну орієнтації. Соціологічна традиція вивчення рольової поведінки є більш розвинутою, про що свідчить низка наукових теорій: функціональна рольова теорія, теорія символічного інтеракціонізму, структурна рольова теорія, організаційна рольова теорія, когнітивна рольова теорія (Т. Парсонс, Дж. Мід, Г. Блумер, Р. Лінтон, Н. Гросс, Р. Л. Кан, Я. Морено, М. Шеріф, Дж. Роттер, Ж. Піаже та інші). Перші три теорії відносяться до так званих «соціологічних теорій особистості», серед яких інтеракціоністський підхід, розвинутий у працях К. Берка та І. Гофмана, є найбільш відомим у нас завдяки книзі Т. Шибутані.

Сучасний рівень рольових досліджень, що мають певне відношення до концепцій особистості, представлений такими іменами, як Б. Дж. Біддл, У. Айкес, Е. С. Ноулес, Р. Ф. Кідд, Ш. Страйкер, Ч. Гордон та інші. Серед небагатьох вітчизняних соціологічних досліджень особистості, що використовують поняття «ролі», слід виділити праці І. С. Кона, В. Б. Ольшанського, І. О. Мартинюка, Н. І. Соболевої, В. О. Єхало. Окремі проблеми психології ролей вивчалися Ю. Є. Альшиною, К. В. Лекторською, О. С. Кочаряном та іншими.

Особистісна орієнтація представлена деякими психологічними теоріями особистості, в більшості з яких ролі розглядаються, як привнесені культурою, а отже, як зовнішня надбудова над особистістю, що не порушує її глибинних структурних утворень. У цьому сходяться навіть два такі різні підходи, як психоаналіз та гуманістична психологія, хоча вони трактують внутрішні рушійні сили розвитку особистості по-різному. Іншої позиції дотримуються теорії особистості, в основі яких лежать психологічні концепції ролей. До них відноситься вже згадувана теорія символічного інтеракціонізму Дж. Г. Міда, теорія психодрами Я. Л. Морено, теорія транзакційного аналізу Е. Берна і, певною мірою, теорія особистісних конструктів Дж. Келлі (концепції рольового конструкту та терапії фіксованої ролі). Особистість у них розглядається як сукупність певних психологічних утворень (ролей, рольового репертуару, рольових конструктів, еґо-станів, життєвих сценаріїв тощо).

Соціологічні та психотерапевтичні підходи по-різному визначають рольову природу особистості, вдаючись до різних крайностей у трактуванні соціальних чи внутріособистісних детермінант її розвитку. Отже, цінні ідеї про природу особистості, які містяться в рольових теоріях, далеко не вичерпані і можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях. Але постає необхідність подолати вказані протиріччя, шляхом вироблення інтегрального підходу до вивчення особистості та її ролей.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами:** Дисертація є частиною наукових досліджень лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології АПН України, які здійснювалися в межах НДР «Соціально-психологічні передумови та детермінанти особистісного вибору» (№ державної реєстрації 0198U002048). Тему затверджено Вченою радою Інституту соціальної та політичної психології АПН України (протокол № 11-97 від 26.12.97) та Президією АПН України (протокол № 1-7/1-3 від 28.01.98) та погоджено Міністерством освіти 12.01.98.

**Мета:** розробити рольову модель як основу теорії особистості, в якій визначено базові соціально-психологічні закономірності та особливості рольового функціонування і самореалізації, рольової соціалізації, рольового становлення та саморозвитку, рольової структурної організації особистості.

**Гіпотези дослідження:**

– соціально-психологічні ролі виступають не лише як соціальні позиції (закріплені в суспільстві нормативні форми соціальної поведінки), а й як особистісні прояви (поведінкові патерни, що спричиняються як зовнішніми, так і внутрішніми особистісними детермінантами); основною тенденцією функціонування та рушійною силою розвитку особистості виступає протиріччя між прагненням до самореалізації та уникнення рольового конфлікту; в залежності від способу розв'язання цього конфлікту розрізняють інтернальний чи екстернальний локус рольового конфлікту;

– особистісні детермінанти самореалізації впливають на рольовий розвиток особистості в процесі її соціалізації; рольовий розвиток виступає однією з найважливіших складових формування і розвитку особистості та формування рольової ідентичності;

– різні вікові періоди та стадії розвитку особистості визначаються актуалізацією життєвих ролей, які виступають новоутвореннями, характерними для цих етапів; процеси зміни актуальних життєвих ролей відбуваються як життєві кризи особистості, тобто рольові конфлікти у сфері життєвих ролей;

– існують особистісні характеристики, що впливають на характер та особливості виконання соціально-психологічних ролей: локус рольового конфлікту, різноманітність репертуару життєвих ролей особистості, рольова компетентність, потреба в рольовому переживанні та інші; ці характеристики визначають індивідуальні відмінності між людьми як основу особистісної типології;

– соціально-психологічні ролі, що входять у структуру особистості людини та її рольової Я-концепції, розвиваються нерівномірно (окремі ролі можуть бути недорозвинутими, атрофованими, заблокованими, інші – деформованими, зафіксованими тощо); ці деформації рольової структури (якщо це пов'язано з незадоволенням важливих потреб людини) стають причиною рольових дисгармоній особистості: рольових девіацій, рольового інфантилізму, внутріособистісних рольових конфліктів тощо;

– соціально-психологічні ролі виступають важливими компонентами життєвого світу особистості, визначаючи його соціально-психологічні характеристики: широту, гармонійність тощо; деформація життєвого світу особис-

тості, викликана руйнуванням її рольової структури, що характерно для життєвої кризи, може бути пом'якшена засобами реконструкції зруйнованих соціально-психологічних ролей та їх компенсацією;

– системою засобів психологічної допомоги особистості в критичних життєвих ситуаціях може стати рольова психотерапія, яка використовує дві основні стратегії: терапія роллю (використання рольової поведінки для досягнення терапевтичного ефекту) та терапію ролі (відновлення деформованої рольової структури особистості).

**Завдання дослідження:**

1. Здійснити соціально-психологічний аналіз поняття «роль» як осередку взаємодії соціальних та особистісних детермінант, виявити зв'язок між поняттями «психологічні ролі», «соціальні ролі», «особистісні ролі» та їх співвідношення з такими поняттями, як «життєві ролі», «гендерні ролі»; на основі одержаних результатів побудувати соціально-психологічну модель ролі та рольової взаємодії;

2. Розробити рольову концепцію рушійних сил функціонування та розвитку особистості;

3. Дослідити основні закономірності рольового розвитку особистості, рольової соціалізації та формування рольової ідентичності;

4. Експериментально дослідити стратегії поведінки особистості в умовах рольового конфлікту; створити психодіагностичну методику для вивчення локусу рольового конфлікту;

5. Експериментально визначити особистісні характеристики рольової поведінки; створити психодіагностичну методику для вивчення рольової компетентності;

6. Розробити принципи рольової структури особистості; створити психологічну методику для дослідження репертуару життєвих ролей особистості;

7. З'ясувати, яким чином рольове функціонування особистості пов'язане з такими особистісними проявами, як творчість, переживання, ідентифікація; встановити зв'язок поняття «роль» з поняттями «ідентичність», «самість», «Я-концепція», «его-стан», «символ», «ритуал» та іншими.

8. Розробити наукові засади та апробувати систему засобів психологічної допомоги особистості, що перебуває в ситуації життєвої кризи, деформації рольового розвитку, рольових девіацій, рольового дефіциту, рольового конфлікту, або переживає інші проблеми, пов'язані з рольовою поведінкою та труднощами її реалізації.

**Об'єкт дослідження:** рольова природа особистості як соціально-психологічного феномена.

**Предмет дослідження:** соціально-психологічні закономірності рольової самореалізації особистості.

**Методи дослідження:** *теоретичні* – системно-структурний аналіз, метод моделювання – з метою розробки робочої моделі дослідження та вивчення структури досліджуваних явищ; *емпіричні* – опитування, тестування, апроба-

ція та розробка психодіагностичного інструментарію – з метою емпіричного підтвердження концепції дослідження; *методи математичної статистики* (кореляційний, факторний аналіз та інші методи) – для доведення достовірності одержуваних висновків; *техніки психотерапевтичного та психокорекційного впливу* – з метою практичного підтвердження концепції дослідження тощо.

**Наукова новизна** дослідження визначається розробкою та обґрунтуванням рольового підходу в соціальній психології особистості, в рамках якого соціально-психологічні ролі та рольова взаємодія трактується не лише з урахуванням соціально-психологічних, а й особистісно-психологічних складових.

Вперше:

- розроблено драматургічно-рольову модель особистості та соціально-психологічну модель рольової взаємодії;
- створено оригінальну концепцію рольового конфлікту як рушійної сили функціонування та розвитку особистості;
- вивчено закономірності рольового розвитку та рольової самореалізації особистості, пов'язані з особливостями рольових конфліктів;
- розроблено нову класифікацію ролей та особистісних підходів до вивчення соціально-психологічних ролей особистості;
- розроблено концепцію періодизації розвитку особистості як зміни життєвих ролей та концепцію життєвої кризи як рольового конфлікту;
- створено рольову концепцію структури особистості та її життєвого світу;
- розроблено рольову концепцію особистісної психопатології та рольової психологічної допомоги і психотерапії;
- на основі драматургічно-рольової моделі особистості розвинуто інтегративні підходи у психотерапевтичній теорії та практиці;
- розширено термінологічний апарат психологічної науки рядом нових психологічних понять: «локус рольового конфлікту», «рольова компетентність», «рольове переживання», «зона перспективного розвитку» тощо, які теоретично та практично обґрунтовано.

Ці дослідження носять міжгалузевий характер і лежать на перетині дисциплін – психології особистості, соціальної психології, вікової психології, психології творчості, диференціальної психології, психотерапії.

**Практичне значення** дослідження полягає в розробці та апробації системи засобів психологічної допомоги, зокрема – рольової психотерапії, спрямованих на гармонізацію рольового розвитку, рольової структури особистості, сприяння переживанню різноманітних психологічних проблем, пов'язаних з функціонуванням психологічних ролей, використання рольових ресурсів особистості; в розробці нових психометричних інструментів, зокрема, психодіагностичних методик «Шкала локусу рольового конфлікту» та «Опитувальник рольової компетентності», методики «Репертуар життєвих ролей особистості»; в розробці методів розв'язання гендерно-рольових конфліктів засобами психодрами, в знаходженні нових підходів в інтеграції психодрами, транзакційного аналізу та системної сімейної психотерапії.

**Впровадження результатів.** За темою дослідження розроблено: авторський навчальний курс «Гендерні ролі та гендерно-рольові конфлікти», програму якого опубліковано як брошуру (довідка про впровадження № 382 від 2.11.2009 р.); авторську програму підготовки психологів-консультантів, затверджену Українським науково-методичним центром практичної психології та соціальної роботи та реалізовану для практичних психологів Києва, Мелітополя, Луганська, Ужгорода (довідка про впровадження № 96 від 2.11.2009 р.); навчальну програму «Драматургічний підхід у практичній психології», реалізовану в НУ «Києво-Могилянська Академія» (довідка про впровадження № 17/1483 від 3.11.2009 р.). Розроблено ряд авторських психологічних тренінгів, де використовуються положення дисертації; тренінги пройшли успішну апробацію на наукових конференціях та у ВНЗ Києва, Харкова, Житомира, Чернівців, Мелітополя, Луганська, Одеси, Ужгорода.

**Особистий внесок здобувача:** всі результати дисертаційного дослідження є самостійним внеском автора у вирішення проблеми дослідження; всі публікації за темою дисертації видані без співавторів.

**Апробація результатів** була здійснена: *на 2-х наукових конгресах та конференціях загальноєвропейського рівня:* 11-та Європейська конференція з психології особистості (Йена, Німеччина, 2002); 11-й Конгрес Європейської асоціації психотерапії «Психотерапія – ідентичність та суперечності» (Львів, Україна, 2003); *на 11-ти міжнародних зарубіжних конференціях:* «Соціально-психологічна реабілітація населення, постраждалого від екологічних і техногенних катастроф» (Мінськ, Білорусь, 1996); Конференція, присвячена 90-річчю Б. Г. Ананьєва (Санкт-Петербург, Росія, 1997); 4 Московські конференції з психодрами (Москва, Росія, 2003, 2005–2007); 5 Міжнародних науково-практичних і учбових конференцій з психодрами, соціометрії та групової психотерапії «Морено-Фестиваль» (Ростов-на-Дону, Росія, 2003, 2004, 2006–2008); *на 25-ти міжнародних конференціях та семінарах в Україні:* «Конфлікти в суспільстві: Діагностика і профілактика» (Київ, 1995); «Психологічна служба школи: минуле, сучасність, майбутнє» (Тернопіль, 1996); «Конфліктологічна експертиза» (Київ, 1997, 2001, 2005, 2006); «Практична психологія в контексті культур» (Київ, 1998); «Обдарована особистість – пошук, розвиток, допомога» (Київ, 1998); «Костюківські читання-99» (Київ, 1999); «III Харківські Міжнародні психологічні читання» (Харків, 1999); «Фройд. Вітгенштайн. Кафка. Внесок Австрії у світову культуру XX століття (Пам'яті Вольфганга Крауса)» (Київ, 1999); «Духовність і проблеми розвитку особистості» (Житомир, 1999); «Тренінгові програми для бізнесу та для розвитку особистості» (Київ 2003); «Сучасна психотерапія: теоретичні проблеми та практика» (Харків, 2005); «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» (Житомир, 2005); «Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії» (Київ, 2005); «Я, взаємини, любов» (Київ, 2006); «Елітні професійні стандарти вітчизняного практичного психолога» (Київ, 2006); 2 Міжнародні конференції з практичної психології «Тавале-Фестиваль» (Харків, 2006, 2009); 5 Міжнародних



науково-практичних конференцій центру «Ніка» та Московського інституту гештальту і психодрами (Київ, 2004–2008); *на 44-х всеукраїнських та регіональних конференціях та семінарах*: в містах: Києві (1996–2009); Ніжині (1994); Чернівцях (2004); Харкові (1996); Одесі (2004); с. Кацівелі, Крим (2004); Львові (2006, 2009); Чернігові (2006); Мелітополі (2007, 2008); Полтаві (2008); Донецьку (2008).

**Публікації.** За темою дисертації видано монографію «Особистість та роль» (2007) обсягом 20 ум. друк. арк. Основний зміст дисертації викладено також у 59 інших публікаціях, загальний обсяг яких становить 37,8 ум. друк. арк., у тому числі – 27 статей у фахових виданнях загальним обсягом – 14,7 ум. друк. арк. 7 публікацій видано за кордоном. Всі публікації видано без співавторів.

**Структура і обсяг роботи.** Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, додатків, а також списку використаних джерел, що налічує 664 найменування, з них 187 – іноземною мовою. Загальний обсяг дисертації 429 сторінок, з них основної частини 322 сторінки, таблиць – 7, рисунків – 5 (загальний обсяг таблиць та рисунків 6,5 сторінок).

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет і мету роботи, сформульовано гіпотези та завдання, висвітлено методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення роботи, подано відомості про апробацію, основні публікації автора та структуру дисертації.

У **першому розділі** «Міждисциплінарний аналіз рольових теорій та концепцій: соціологічний, соціально-психологічний, психометричний, психотерапевтичний та особистісний аспекти» викладено результати теоретичного аналізу категорії «роль» у філософських, соціологічних, соціально-психологічних теоріях та концепціях, у працях з психодіагностики, експериментальної та прикладної психології, психології особистості, психології творчості, психотерапії.

Серед різних підходів, що зосереджуються на соціальній природі особистості, рольові та драматургічні теорії займають особливе місце через те, що поняття «роль» і «особистість» є етимологічно близькими.

Історичні та культурні корені рольового підходу у вивченні особистості умовно поділяються на наукові розробки та людську практику. Джерелами сучасних рольових підходів є міфологія, релігія, наукові, насамперед філософські системи, що походять зі східних концепцій самореалізації. У театральній теорії та практиці категорія «роль» одержала найбільший розвиток та використання. Традиції давньогрецької драми, як її першої історичної форми, продовжувалися в наступних історичних періодах аж до сучасності та пов'язані з розвитком режисерського мистецтва і новаторськими формами кіно та драматургії.

Серед наукових розробок важливе місце займають експериментальні дослідження феномену рольового стресу та його складових: рольового конфлікту,

рольової неоднозначності та рольового перевантаження, більшість з яких належать до зарубіжної експериментальної психології та психодіагностики. Найбільш відомі з них – *Шкала Рольової Неоднозначності* та *Шкала Рольового Конфлікту* (Дж. Р. Ріццо, Р. Дж. Хауз і С. І. Ліртцман), *Опитувальник Рольового Конфлікту* (Х. М. Пейро, Х. Л. Меліа, І. Закарец, В. Гонсалец-Рома), *Шкала Гендерно-Рольового Конфлікту* (Дж. М. О'Ніл, Б. Дж. Хелмс, Р. К. Гебл, Д. Лоуренс, Л. С. Рігтсман). Існують десятки інших тестових методик психодіагностики рольової поведінки, серед яких лише одиниці належать до вітчизняної науки. Це, наприклад, «Шкала рольового конфлікту» (С. І. Єріна), методика «Рольові очікування та домагання в шлюбі» (О. М. Волкова).

Більшість теорій особистості, наприклад, *психоаналіз* (З. Фрейд) і *гуманістична психологія* (К. Роджерс, А. Маслоу) розглядали роль як привнесену культурою, а отже – як зовнішнє по відношенню до особистості утворення. Проте в подальшому розвитку теорій відбувається еволюція в бік підкреслення соціальної спрямованості особистості (теорії А. Адлера, Г. С. Саллівена, Е. Фромма, К. Г. Юнга та ін.). В одній із сучасних психодинамічних теорій (Т. С. Яценко) модель внутрішньої динаміки психіки доповнює фрейдівську трикомпонентну «вертикальну» модель особистості «горизонтальною» структурою, в основу якої покладено ідею «антиномій» суперечливих тенденцій між свідомою та несвідомою сферами психіки, чим підкреслюється її внутрішня цілісність. Про зв'язок глибинних підвалин особистості з соціальністю говорить і Н. Ф. Каліна.

Холістичний підхід до особистості реалізується в так званих *рольових теоріях особистості*: символічний інтеракціонізм (Дж. Мід); психодрама (Я. Морено, Г. Лейтц); транзакційний аналіз (Е. Берн); теорія особистісних конструктів, зокрема, концепція рольових конструктів (Дж. Келлі), які, незважаючи на добротну теоретичну обґрунтованість, не одержали (за винятком останньої) достатнього визнання саме як теорії особистості.

У сучасній психології особистості найбільш популярними є *факторні теорії особистості* та *теорії рис*, що набули статусу домінуючого підходу. Найпопулярнішою сьогодні є *5-факторна теорія особистості* (П. Т. Коста і Р. Р. Мак-Кре). Але такий підхід є обмеженим, оскільки при ньому губиться соціальний контекст, у якому існує та розвивається особистість, а сама особистість розглядається не цілісно, а «розділеною» на риси чи фактори. Відомі персонологи Л. Первін, К. Щейб, Р. Харре, критикуючи теорії рис, піднімають проблему побудови «драматургічної» моделі особистості, що розглядається не як сукупність рис, а як діалоговий, міжособистісний прояв. Отже, в рамках рольового підходу може бути створена цілісна модель особистості, позбавлена недоліків попередніх теорій.

У соціології, на відміну від психології особистості, давно та плідно досліджуються закономірності соціальних ролей, створено ряд наукових рольових теорій, серед яких п'ять вважаються найбільш значущими: 1) *функціональна рольова теорія* (Р. Лінтон, Т. Парсонс, Е. Шілз, Ф. Батс, С. Харві); 2) *структурна рольова теорія* (Р. Лінтон, М. Леві, С. Надел, Р. Барт, М. Мандел, Г. Уайт, С. Уіншіп); 3) *організаційна рольова теорія* (Н. Гросс, Р. Л. Кан, М. Ван-Селл, Е. Ван-де-Вліерт та ін.); 4) *когнітивна рольова теорія* (Я. Л. Мо-

рено, М. Шериф, Дж. Б. Роттер, Дж. А. Келлі, Дж. Г. Мід, Ж. Піаже); 5) *теорія символічного інтераціоналізму* (Дж. Г. Мід, Ч. Х. Кулі, Г. Блумер, М. Кун, Т. Шибутані, К. Берк, І. Гофман). Інтераціоналістський підхід (інша назва – «соціологія особистості»), спирається на поняття «роль» і розглядає життя як драматичну виставу, вивчаючи з позицій драматургічн-рольової моделі такі феномени, як «особистість», «життя», «суспільство», «група», «організація».

Одне з провідних місць у практиці роботи з феноменом «роль» посідає група методів, об'єднаних під назвою «рольова психотерапія»: психодрама (Я. Морено, Г. Лейтц, Д. Кіппер, П. Келлерман, А. Блатнер, М. Карп, П. Холмс та ін.); транзакційний аналіз (Е. Берн, Р. Гулдинг, М. Гулдинг, Й. Стюарт, В. Джойнс, С. Карпман, К. Штайнер та ін.); терапія фіксованої ролі (Дж. Келлі) та інші. Ці психотерапевтичні та психопрактичні системи не лише є потужними реконструктивними технологіями, фактично кожна з них стала основою теорії, які можна об'єднати поняттям «рольові теорії особистості».

Серед найвідоміших теорій вітчизняних вчених, які стосувалися проблеми рольової самореалізації, слід виділити теорії особистості В. М. Мясичева та Б. Г. Ананьєва, концепцію розвитку особистості Г. С. Костюка, концепцію «соцієтальної психіки» О. А. Донченко, концепцію життєтворчості Л. В. Сохань та Д. О. Леонтєва, концепції особистісної суб'єктності К. О. Абульханової-Славської, А. В. Брушлинського, В. О. Татенка. Важливим методологічним джерелом нашого дослідження є теорія життєвого світу особистості Т. М. Титаренко.

Серед інших досліджень, результати яких було використано в дисертації, слід назвати роботи Л. А. Коростильової з психології самореалізації особистості в шлюбно-сімейних взаєминах, О. П. Колісника з дослідження духовного саморозвитку особистості, Я. В. Васильєва з проблеми саморозвитку в контексті цільової спрямованості особистості, І. П. Манохи з психології потенціалу індивідуального буття людини.

Отже, ми можемо зробити висновок, що рольова самореалізація – це *багатоаспектне рольове функціонування особистості*, в якому власне самореалізація має провідне (системоутворююче) значення, поряд з іншими сторонами розкриття всіх граней особистісного потенціалу. Ми включаємо в це поняття будь-які прояви розвитку та саморозвитку особистості, яка базується на рольовій чи драматургічній моделі. Рольова самореалізація включає в себе такі основні аспекти: рольовий розвиток, розвиток творчого потенціалу, розвиток життєвих ролей, вдосконалення життєвого світу, розвиток рольової компетентності, гармонізація рольових проявів особистості.

**У другому розділі** «Соціально-психологічний аналіз рольової поведінки та характеристика рольових властивостей особистості» здійснено соціально-психологічний аналіз рольової взаємодії, зокрема – закономірностей перебігу рольових конфліктів, дано соціально-психологічні характеристики таких понять рольової психології, як «рольова ідентичність», «рольова Я-концепція», «рольові домагання» особистості, «локус рольового конфлікту», «рольова компетентність».

Наше дослідження є за своїм характером теоретичним, що спирається на практичну реалізацію, а також має емпіричне та практичне підтвердження.

Програма дослідження складається з трьох етапів: 1) створення робочого варіанту моделі та концепції (на основі узагальнення рольових уявлень всіх доступних рольових теорій та концепцій в соціології, психології особистості та психотерапії); 2) апробація та перевірка робочої моделі та концепції (у трьох різних напрямках: емпіричному, теоретичному, практичному); 3) розробка кінцевого варіанту моделі дослідження, та отримання на її основі теоретичних та практичних концепцій, насамперед – концепції рольової самореалізації, що можуть бути покладені в основу рольової теорії особистості.

Ми вважаємо, що соціально-психологічна роль у процесі функціонування особистості може виступати в таких якостях: 1) *Поведінкова модель соціальної позиції* (визначається соціальною структурою, елементами якої є соціальні рольові позиції); 2) *Норма* (визначається стандартами відповідної форми поведінки, правилами виконання ролі); 3) *Функція* (вирішує практичні задачі, є способом досягнення певних соціальних цілей); 4) *Символ* (є носієм сенсів, у яких відбивається зміст, що стосується великого класу подібних рольових проявів); 5) *Цінність* (має функціональні якості, що досягають рівня життєвих цінностей); 6) *Психічний стан* (визначається поширенням ролі за межі рольової ситуації; можливістю зняти роль; наявністю інших психічних станів); 7) *Особистісний модус* (є особистісною самопрезентацією, системою інтеракційних якостей особистості); 8) *Настановлення* (виступає як готовність до певного способу реагування на ситуацію та певних індивідуалізованих форм поведінки); 9) *Ставлення* (виступає як взаємне ставлення суб'єктів обміну рольовими діями один щодо одного); 10) *Ресурс* (є джерелом особистісної самореалізації, адаптації до суспільства, входження в його структуру); 11) *Захисний механізм* (визначається приховуванням за рольовою поведінкою деяких аспектів власного Я).

Проаналізувавши та узагальнивши підходи та концепції щодо класифікації різних видів соціально-психологічних ролей (Я. Л. Морено, Г. Лейтц, Е. Томас, Б. Біддл та ін.), ми розробили свої принципи класифікації, які охоплюють основні функціональні сфери ролей, що досліджуються в соціології, соціальній психології, психології особистості та психотерапії. Вони полягають у побудові парних психологічних конструктів, які відносяться до чотирьох вимірів: *Соціально-індивідуальний вимір* визначає місце ролі в соціально-індивідуальному дуалізмі та складається з таких конструктів: 1) «Особистісні ролі–Соціальні ролі»; 2) «Індивідуальні–Групові»; 3) «Характерні–Міжособистісні»; 4) «Неофіційні–Офіційні». *Життєво-часовий вимір* визначає рольове функціонування у психологічному часі та їхній зв'язок з часовими характеристиками та життям людини: 1) «Стійкі–Ситуативні»; 2) «Реальні (Життєві)–Театральні»; 3) «Зрілі–Інфантильні»; 4) «Закономірні (Вікові)–Випадкові». *Поведінковий вимір* визначає рольове функціонування у поведінковому «просторі»: 1) «Активні–Латентні»; 2) «Зовнішні–Внутрішні (уявлені)»; 3) «Явні (актуальні)–Тіньові (антиролі)»; 4) «Статусні–Стильові. *Нормативно-функціональний вимір* визначає доцільність рольової поведінки: 1) «Ритуальні–Спонтанні»; 2) «Конвенціональні–Стихийні»; 3) «Прописуючі–Досяжні»; 4) «Конструктивні–Деструктивні»; 5) «Функціональні–Ціннісно-сміслові».

Така модель дозволяє поєднувати якісний та кількісний аналіз; кожному з конструктів відповідає вимірвальна шкала оцінювання дихотомії якості; це дає можливість побудови тестових методик для вивчення рольового функціонування особистості в різних життєвих ситуаціях. Нами була створена методика «Локус рольового конфлікту» як результат об'єднання конструктів «Соціальні–Особистісні» та «Зовнішні–Внутрішні» з наголосом на аспекті «джерела чи рушійні сили рольової поведінки».

Рольова поведінка – це особлива форма соціальної поведінки, що пов'язана з певними соціальними нормативними функціями особистості та закріплена у відносно стійких поведінкових моделях. Як показали наші дослідження, рольова взаємодія має структуру, що складається з трьох підструктур:

*Рольові очікування* – система вимог соціуму до ролі («соціумом» може бути і одна людина), вірніше, відображення особистістю сукупності тих вимог, які висувають до людини партнери по рольовій взаємодії, її власні уявлення про те, якої поведінки від неї чекають інші.

*Патерни рольової поведінки* – реалізація рольових функцій у конкретних діях і вчинках, форма активності, здійснювана під впливом двох форм детермінації: зовнішньої (очікування) і внутрішньої (Я-концепція). Це – основа рольового функціонування особистості, без якої вона неможлива.

*Рольова Я-концепція* – це уявлення людини про власні соціально-психологічні ролі, відчуття себе суб'єктом ролі, внутрішня модель ролі. Вона пов'язана з потребою в рольовому розвитку, з рольовою ідентичністю, є важливою складовою загальної Я-концепції людини і містить у собі як найважливіші компоненти рольове переживання та рольові домагання.

Рольова взаємодія людей здійснюється шляхом взаємоузгодження між рольовими очікуваннями одного з партнерів та рольовими домаганнями іншого. Наша модель відображає соціально-психологічну структуру ролей в динаміці і може бути використана як основа рольової структури особистості.

Якщо роль є прийнятою особистістю, вона виступає як особистісна характеристика, що має рольову самосвідомість людини (тобто усвідомлення себе суб'єктом виконання ролі), рольову ідентичність та рольову Я-концепцію. Рольова ідентичність обумовлена соціальними ролями, що відповідають певним соціальним позиціям. Рольова ідентичність людини тісно пов'язана з її іменем, з мовою спілкування.

Рольові домагання у сфері життєві ролі людини є одним із проявів її життєвих домагань. Це – модель життєвої ролі в її протяжності з минулого в майбутнє, що включає рольові потреби (насамперед – потребу в рольовому переживанні) та є похідною від рольової Я-концепції особистості. Це – претензія на рольову поведінку людини, потенціал рольової самореалізації.

Люди розрізняються між собою соціальною обумовленістю їх поведінки: одні особистості еквівалентні соціальним ролям, що виконуються, їхня індивідуальність складається головним чином зі специфічного патерна цих ролей; інші – мають особисту та індивідуалістичну ідентичність, що характеризується перевагою особистісного над соціальним (А. Басс і С. Бріггс). Щоб пояснити описану закономірність, ми ввели поняття *локус рольового конфлікту*.

Локус рольового конфлікту – це конструкт, що визначає схильність особистості обирати одну з двох стратегій поведінки в рольовому конфлікті: інтернальну чи екстернальну, з орієнтацією відповідно на внутрішні чи зовнішні детермінанти рольової поведінки. За нашим припущенням локус рольового конфлікту – це не ситуативна поведінкова реакція, а стабільна особистісна характеристика, незалежна від соціальної ситуації. Для його підтвердження була розроблена психологічна методика «Шкала локусу рольового конфлікту», результати використання якої дали право зробити висновок: локус рольового конфлікту – це інтегральна характеристика особистості, що визначає не лише домінуючу стратегію поведінки в умовах рольового конфлікту, а й базову тенденцію рольового розвитку особистості. Вона впливає на цілий ряд рольових характеристик особистості та на особливості рольової самореалізації в цілому.

Для забезпечення *конструктної валідності* майбутньої методики в попередньому варіанті опитувальника, що складався з 46 пунктів, були використані типові висловлювання клієнтів психологічної консультації, що стосувалися зовнішніх чи внутрішніх чинників рольових конфліктів. Після обробки результатів шляхом кореляційного та факторного аналізу на вибірці 296 чоловік (62% жінки і 38% чоловіки) було отримано остаточний варіант опитувальника з 24 тверджень. Були здійснені процедури визначення надійності та валідності тесту: коефіцієнт альфа Кронбаха – 0,64; надійність частин тесту: кореляція двох половинок тесту – 0,49, а парних і непарних відповідей – 0,65; показник ретестової надійності 0,72 ( $p \geq 0,01$ ). Конкурентна валідність – порівняння з іншими методиками методологічно близькими тестами, що стосуються інтернальності-екстернальності: шкала *локусу контролю* Дж. Б. Роттера, шкала *екстраверсії-інтроверсії* із особистісного опитувальника Г. Айзенка та шкала *конформізму* з опитувальника 16PF Р. Б. Кеттелла. Кореляції з ними, склали відповідно 0,32, 0,21 і 0,29 ( $p \geq 0,05$ ). Ці показники є досить низькими, тобто перелічені тести та наша методика вимірюють різні психологічні якості. Можна зробити висновки про правомірність використання тесту «Шкала локусу рольового конфлікту» як самостійного вимірювального інструменту.

До рольових характеристик особистості належить *рольова компетентність*, тобто здатність людини оперативно володіти своїми психологічними ролями, виступати їх повноцінним суб'єктом, включати рольову поведінку в процес життєдіяльності та життєтворчості, розв'язувати різні життєві проблеми. Рольова компетентність – інтегральна характеристика особистості, що має структуру: 1) *рольова варіативність* – різноманітність репертуару психологічних ролей особистості, багатство її рольової поведінки; 2) *рольова гнучкість* – уміння легко переходити від однієї ролі до іншої; 3) *рольова глибина* – інтенсивність володіння роллю, сила рольового переживання, опора в рольовій поведінці не лише на рольові очікування оточуючих, а й на рольову Я-концепцію; 4) *здатність до рольової децентрації та прийняття ролей інших* (протилежна якість носить назву рольовий егоцентризм). Рольова децентрація, в свою чергу, включає: а) *здатність до перевтілення* – вміння грати ролі інших; б) *рольову емпатію* – прийняття ролі іншої людини, вміння дивитися на світ очима цієї людини; в) *рольову рефлексію* – уміння

оцінити себе, свою рольову поведінку з точки зору інших людей, здатність визначати і прогнозувати рольові очікування до себе.

З метою емпіричної перевірки концепції рольової компетентності ми розробили психодіагностичну методичку, що вимірює дану якість особистості. Початковий варіант опитувальника складав 48 тверджень, що стосувалися властивостей рольової компетентності, описаних всіма параметрами теоретичної моделі. Після обробки результатів дослідження на вибірці 243 чоловік у віці 18–53 років (76 % жінки, 24 % чоловіки) за допомогою кореляційного та факторного аналізу був отриманий остаточний варіант опитувальника з 32 тверджень та виділено 2 значущих фактори: 1) рольова гнучкість, рольова варіативність та здатність до рольової децентрації (зокрема – рольова емпатія та рольова рефлексія), які виявилися взаємозалежними між собою та увійшли в одну вимірну шкалу; 2) рольова глибина (зокрема – здатність до рольових переживань).

У **третьому розділі** «Генетичні аспекти рольової самореалізації» подана авторська концепція рольового розвитку особистості, що включає в себе аналіз індивідних, диференціально-психологічних, соціальних, суб'єктних детермінант рольової самореалізації, трактування рушійної сили розвитку, періодизації розвитку та життєвих криз особистості з позицій рольового підходу.

В нашій моделі рольового розвитку особистості важливе місце посідає концепція рушійних сил та проблема співвідношення потенціального і актуального в розвитку та самореалізації людини. Границі потенціальних можливостей визначаються *теоретичною межею*, далі якої не може сягнути розвиток ні за яких умов. Вона, незважаючи на скінченність, набагато дальша, ніж ми можемо собі уявити. Дійсний же рівень розвитку та самореалізації обмежений не нею, а іншими факторами: умовами розвитку, навчання, виховання (а також психологічними ролями, які грає людина у відповідних ситуаціях), в решті-решт – обмеженням культури, в якій формується людина. В різні сензитивні періоди онтогенезу потенціал може поступово зменшуватися, тобто багато можливостей, які вчасно не реалізувалися, втрачаються.

Розвиток, навіть пов'язаний з найсприятливішим вибором життєвих ролей, також має обмеження, пов'язані з поняттям, яке ми назвали «*зоною перспективного розвитку*», тобто дистанцією між актуальним рівнем психічного розвитку людини та його теоретичною межею і характеризує фактичний рівень потенціальних можливостей самореалізації. Теоретична межа, по мірі зростання актуальних здібностей, поступово знижується, наближаючись до актуального рівня. Це буває настільки істотним, що можна говорити про *набуту нездібність*, тобто формування обмеженого обсягу здібностей людини, навіть при високих вроджених можливостях (генетичних та органічних).

Соціальне середовище відіграє значну роль в самореалізації людини, проте воно впливає на розвиток не саме по собі, а в тісній взаємодії з особистістю, що визначається її потребою в груповій ідентифікації та прагненням відповідати соціальним експектаціям. Соціальність лежить у природі особистості набагато глибше, ніж це визначається соціальними ролями та закономірностями соціалізації. Існують істотні групові потреби, можливо, групові інстинкти, які на відповідних філогенетичних та онтогенетичних етапах

розвитку людини впливають на формування соціально-рольових якостей особистості та виступають одним із джерел соціалізації особистості.

Під соціалізацію розуміємо не (або не лише) засвоєння суспільних норм і цінностей (як це традиційно вважається), а *формування соціально-психологічних ролей*, адже суспільні нормативи існують не як абстрактні правила, а як соціальні експектації, очікування суспільства, спрямовані на особистість, що формується. Але джерелом цього процесу є не соціум, а суб'єктна активність особистості, яка вибірково реагує на різноманітність рольових очікувань відповідно до власних потреб людини, уявлень про себе, рольової Я-концепції. Такий рівень розвитку людини відповідає індивідуальності, що є переходом на новий діалектичний ступінь, другим діалектичним запереченням. Не можна стати індивідуальністю, не ставши особистістю. Але тут набирають сили суб'єктно-особистісні чинники розвитку. Видатна індивідуальність піднімаються над суспільством, вступає з ним у протиріччя, розвивається часто всупереч соціальним очікуванням.

Соціально-психологічна роль – це той місточок, що з'єднує групове та індивідуальне, особистісне та суспільне, це засіб та механізм включення особистості в групу. Отже, роль може розглядатись як ключова ланка в розв'язанні проблеми соціально-індивідуального дуалізму, виступаючи інтегруючим, синтезуючим началом у вивченні соціально-психологічної природи особистості. Проте, розвиток особистості не зводиться до формування ролей, як сутність особистості не визначається її життєвими ролями. Рольова самореалізація є хоч і важливою, але лише складовою частиною самореалізації особистості і можлива лише тоді, коли людина здатна презентувати себе, свою сутність, ідентичність, Я-концепцію та базові потреби у своїх життєвих ролях. Якщо роль є лише нав'язаною людині, якщо вона змушена виконувати її всупереч базовим потребам (зокрема – потребі в рольовому переживанні), це не має нічого спільного з самореалізацією.

Мотиваційна основа особистості у рольовому підході описується основними стратегіями поведінки в умовах рольового конфлікту. Розвиток особистості залежить від двох груп факторів: 1) *інтернальних* (задоволення інстинктів, базових потреб, розвиток потенціалу); 2) *екстернальних* (вимоги культури, соціальні очікування, інтеріоризація суспільного досвіду, виховання). Взаємодія цих факторів є рушійною силою розвитку особистості, який розглядається як інтеграція двох тенденцій: *соціалізації* та *індивідуалізації*. З обома тенденціями пов'язані відповідні групи потреб особистості: а) потреба наслідувати інших, рольове навчіння; б) потреба в дії, акціональний голод, потреба в рольовій самореалізації. Вони можуть вступати в суперечність, провокуючи *рольовий конфлікт*.

Очевидно, віддавати перевагу одній з групи потреб (як це робиться в окремих рольових теоріях) методологічно некоректно. За нашою концепцією, саме протиріччя між потребою в рольовому навчінні та потребою в рольовій самореалізації є джерелом особистісного розвитку. Основною тенденцією особистості а також рушійною силою її поведінки є *прагнення мінімізувати рольовий конфлікт, що виникає в процесі рольової соціалізації, при максимізації задоволення потреб у рольовому розвитку*. Розходження в стратегіях



рольової поведінки в умовах рольового конфлікту для різних людей визначається локусом рольового конфлікту.

У процесі рольового розвитку кожному віковому періоду або стадії відповідають свої життєві ролі, які пов'язані з позицією суб'єкта провідної діяльності та з провідними потребами даної стадії і постають як новоутворення даного віку. Розвиток життєвих ролей відбувається на всіх періодах онтогенезу. Протягом життя людини, при переході від однієї життєвої фази до іншої відбувається актуалізація різних життєвих ролей в різноманітних сферах життєдіяльності людини: в сімейній, професійній, міжособистісній тощо. Це можна бачити на поданій нижче таблиці:

Таблиця 1

### Вікова періодизація з позицій рольового підходу

№	Віковий період	Роки	Провідна діяльність	Актуальні життєві ролі
1	Немовля	0–1	Емоційне спілкування з дорослим	Дитина
2	Раннє дитинство	1–3	Предметно-маніпулятивна діяльність	Дослідник
3	Дошкільне дитинство	3–6	Сюжетно-рольова гра	Гравець Чомучка
4	Молодший шкільний вік	7–12	Учіння	Учень
5	Підлітковий період	12–15	Інтимно-особистісне спілкування	Співрозмовник Лідер Дорослий Член групи
6	Ранній юнацький вік	15–18	Учбово-професійна діяльність	Мислитель Коханий Учбово-професійні ролі
7	Старший юнацький вік	18–21	Професійна діяльність	Професійні ролі
8	Початок зрілості	22–28	Сімейне спілкування	Сімейні ролі

Зміна життєвих ролей при переході від одного життєвого етапу до іншого не завжди відбувається гармонійно. Іноді спостерігається утрудненість формування життєвих ролей (наприклад, людина не може прийняти на себе роль «пенсіонера» чи «важко хворого»), або складно переживаються зміни старих ролей (наприклад, відмова від міжособистісної ролі при втраті близької людини). Ці труднощі провокують життєву кризу, що з позицій рольової теорії може бути інтерпретована як глибинний рольовий конфлікт у сфері життєвих ролей.

Роль виконує захисну функцію особистості та має властивості, спільні з захисними механізмами. Людина надягає на себе «рольову маску», щоб сховати за нею своє справжнє обличчя, захистити деякі болісні сторони свого «Я», або приховувати щирі почуття, думки, наміри. Захисні механізми досліджувалися класиками психоаналізу (З. Фрейд, А. Фрейд). Т. С. Яценко доповнила класифікацію базовими (особистісними) та ситуативними (периферійними) захисними механізмами, в чому є певна аналогія з дефензивними властивостями ролі. Людина тимчасово втрачає захисну функцію ролей, що змінюються під час кризи, чим і зумовлені суб'єктивні труднощі її переживання.

З точки зору змісту та характеру психологічних проблем чи життєвих обставин, що спричинили кризову ситуацію, а також особистісних ролей людини, ми виділяємо такі типи життєвих криз: 1) кризи становлення особистості; 2) кризи здоров'я; 3) термінальні кризи; 4) кризи значущих стосунків; 5) кризи особистісної автономії; 6) кризи самореалізації; 7) кризи життєвих помилок. Кожна з цих криз може бути інтерпретована як рольовий конфлікт у сфері життєвих ролей.

Однією з форм життєвої кризи є екзистенційна фрустрація, що пов'язана з втратою смислу життя (В. Франкл). Якщо ціннісно-часові орієнтації умовно поділити на три групи: цінності минулого, теперішнього та майбутнього, то й екзистенціальні фрустрації, як порушення ціннісно-сислового ставлення до життя (а за ними і життєві кризи), також поділяються на три типи за часовою спрямованістю. *Фрустрації минулого* – це розлад часових ретроспектив особистості, руйнування цінностей, пов'язаних з минулим. *Фрустрації сьогодення* – це руйнування зв'язку між часовими ретроспективами та перспективами, переживання поточної життєвої кризи, відчуття безвихідності становища. *Фрустрації майбутнього* – це руйнування часових перспектив людини через втрату можливості реалізувати намічені життєві плани.

З точки зору часової орієнтації зміни психологічних ролей кризи поділяються на три типи: а) *кризи з орієнтацією в майбутнє* – з бажаною зміною ролей, коли людина хоче прийняти нову роль та позбутися старої; б) *кризи з орієнтацією в минуле* – з небажаною зміною ролей, коли людина не хоче (чи хоче, але не може безболісно) приймати нову роль та розлучитися зі старою; в) *кризи без чітко вираженої часової орієнтації*.

У четвертому розділі «Особистість як суб'єкт рольової самореалізації» висвітлено ті аспекти рольової теорії особистості, що стосуються її периферійних характеристик, зокрема: аналіз репертуару життєвих ролей особистості, особливостей гендерних ролей та гендерного розвитку, рольової структури особистості та метаструктури її життєвого світу, зв'язку соціально-психологічних ролей з психологічними та психопатологічними особливостями особистості.

Структурно-типологічні відмінності людей з позицій рольового підходу базуються на поняттях *локус рольового конфлікту* та *рольова компетентність*. Особистості відрізняються одна від одної своєрідністю рольових характеристик, в тому числі інтернальністю чи екстернальністю рольової поведінки та здатністю володіти своїми психологічними ролями. Ще одною стороною індивідуальності людини є *репертуар життєвих ролей*, які еволюціонують упродовж життя людини.

Ми вводимо поняття *інтегральної життєвої ролі*, що пов'язана з життєвим сценарієм людини та визначає тип її особистості. Вона унікально неповторна, оскільки є складовою індивідуальності. Є типові форми інтегральних життєвих ролей у різних людей – вони можуть бути покладені в основу рольової типології особистості. Життєві ролі пов'язані з его-станами, транзакційними іграми, драйверами, життєвими сценаріями, архетипами, стилями життя.

Проаналізувавши різні психологічні підходи та концепції, ми пропонуємо такий варіант типології життєвих ролей, який вважаємо найбільш продук-

тивним, оскільки він охоплює основні прояви особистості: 1) «*характерні*» (стильові, обумовлені індивідуальними соціально-психологічними характеристиками); 2) «*сценарні*» (що формуються під впливом життєвого сценарію та використовуються для його реалізації); 3) «*смилові*» (обумовлені сенсом життя людини та основними життєвими цінностями); 4) «*архетипні*» (рольові втілення глибинних основ особистості, пов'язаних з колективним несвідомим). Інтегральна життєва роль перебуває на перетині цих сегментів та поєднує властивості всіх перелічених часткових типів.

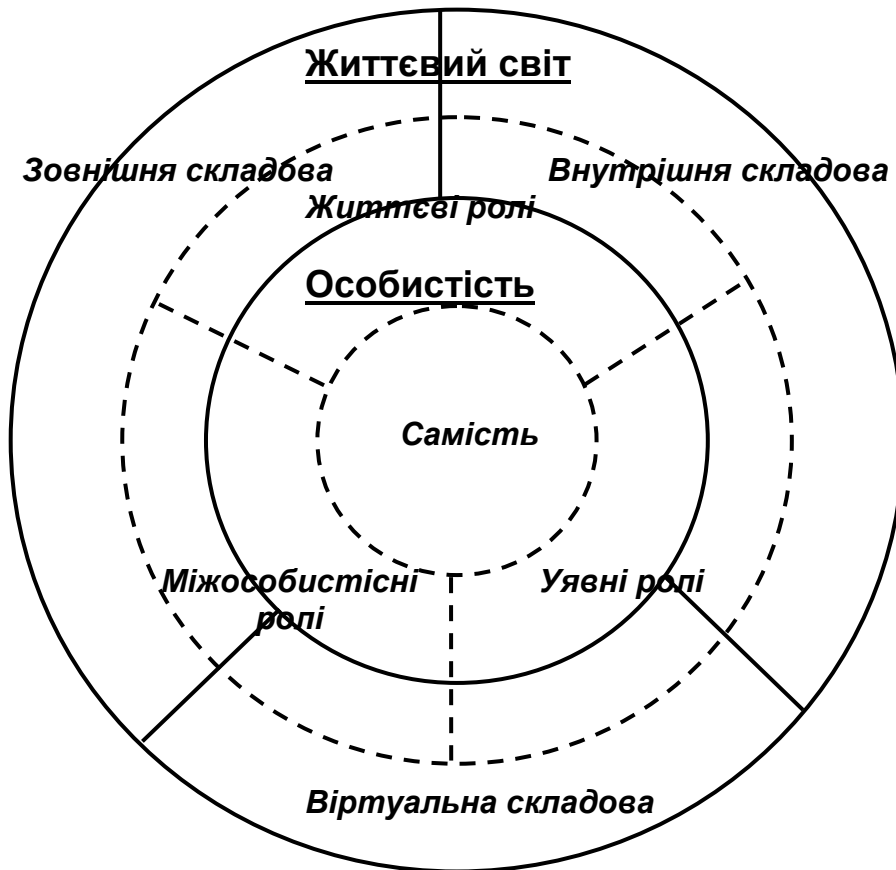
З метою вивчення життєвих ролей нами була розроблена психологічна методика «*Репертуар життєвих ролей особистості*». Для неї були підібрані різноманітні види життєвих та особистісних ролей, що зустрічаються в літературних джерелах. Із попереднього списку, що складав 88 пунктів, після обробки результатів анкетування на вибірці 137 студентів та викладачів педуніверситету у віці 18–49 років (72 % жінки, 28 % чоловіки) було відібрано 30 видів життєвих ролей. Отриманий варіант методики було вдруге запропоновано тій же вибірці респондентів з подальшою обробкою методами кореляційного та факторного аналізу, в результаті чого була отримана наступна класифікація: «Переслідувач», «Жертва», «Рятівник», «Спостерігач», «Самітник», «Творчий інтелектуал» та «Медіатор».

Для дослідження життєвих ролей особистості слід зіставити перелічені в тексті методики види ролей з такими сферами життєдіяльності: 1) дитинство (батьківська родина); 2) власна родина; 3) сфера інтимних стосунків; 4) професійна сфера; 5) друзі та неформальні групи; 6) творчість; 7) дозвілля; 8) ідеальний «Я-образ». Інтерпретація результатів можлива шляхом виділення домінуючих видів життєвих ролей в кожній із сфер життєдіяльності; вимірювання рольової самооцінки особистості як коефіцієнта кореляції між реальними оцінками та виставленими для ідеалу Я; обчислення числових значень різних типів ролей за отриманою класифікацією.

На основі узагальнення різних підходів, зокрема, теорії життєвого світу Т. М. Титаренко, концепції соціального атому Я. Л. Морено та інших, ми розробили власну модель життєвого світу особистості. З точки зору рольового чи драматургічного підходу життєвий світ являє собою сцену, на якій розгортаються драми життєвих подій. Важливими елементами життєвого світу є найближче соціальне оточення, якому відповідають міжособистісні ролі (як власні, так і ролі значимих інших людей).

У структурі життєвого світу людини ми виділяємо такі підструктури: 1) *зовнішній світ* – частина довкілля, що є життєвим середовищем, в якому людина здійснює активну життєдіяльність; 2) *внутрішній світ* – світ власної уяви людини, її переживань, мрій та спогадів, а також світ творчої фантазії; 3) *віртуальний світ* – перехідна складова між внутрішньою та зовнішньою частинами. Це та частина дійсності, яка існує завдяки нашій свідомості, але не в нашій уяві, а в міжособистісному інформаційному полі. В останній час ми можемо доповнити її компонентами, створеними інформаційними технологіями, насамперед – середовищем глобальної мережі Інтернет.

Отже, соціально-психологічні ролі займають певне місце в структурі особистості та в метаструктурі її життєвого світу (див. рисунок): *життєві ролі* входять в рольову структуру особистості та водночас – в підструктури внутрішньої та зовнішньої складових життєвого світу; *міжособистісні ролі* входять в рольову структуру особистості (власні ролі людини) та в підструктури зовнішньої та віртуальної складових життєвого світу (ролі значимих інших); *уявні, витіснені, фантастичні ролі* входять в структуру особистості та у підструктури внутрішньої та віртуальної складових життєвого світу. Слід зазначити, що ролі – це лише окремі структурні компоненти особистості та її життєвого світу. Крім ролей існує багато інших складових, які мають різну природу. Так, інтегруючим центром особистості є її самість, що не може бути зведеною до ролей. Проте ролі – це важливі функціональні прояви особистості, в яких вона може реалізувати своє життя.



**Рис.1 Психологічні ролі в структурі життєвого світу людини**

Під час гострої життєвої кризи людини відбувається деформація чи руйнування життєвого світу, що неминуче призводить до трансформації в сфері її ролей. Міжособистісні ролі – найбільш вразливі елементи життєвого світу, що схильні до руйнування в складні переломні моменти життя. У той же час вони дуже важко регенерують, тобто нові ролі формуються поступово і з великими труднощами. Засоби рольової психотерапії допомагають відновити рольову структуру життєвого світу, зруйновану кризою.

Дієвим засобом відбудови життєвого світу, особливо його внутрішньої психологічної підструктури, є творча діяльність, яка виступає джерелом самореалізації особистості та одним із засобів гармонізації її життєвого світу. Важливою складовою цього процесу є освоєння психологічного часу особистості, а саме: збільшення часової розмірності шляхом побудови уявлюваних творчих часових транспектив, підвищення компетентності особистості в часі, формування гармонійного ціннісно-сміслового ставлення до часу.

Розвиток гендерних ролей як соціально зумовлених варіантів статевих ролей та статево-рольової поведінки відбувається в контексті рольової соціалізації. Від самого народження дитина потрапляє в соціальне оточення, яке задає безліч стереотипів статево-рольової поведінки. Ці суспільні моделі існують не просто як система поглядів на норми статево-рольової поведінки. Вони виступають як *соціальні експектації*, очікування та відіграють активну роль у формуванні соціальної поведінки людини. Якщо реальна поведінка не співпадає з нормативами, то суспільство здійснює тиск на свідомість людини, використовуючи відповідні санкції.

Процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків та жінок істотно відрізняються, що зумовлено відмінністю соціальних експектацій до чоловічої та жіночої моделей гендерної поведінки. Будь-які протиріччя в сфері гендерних ролей можуть призводити до *гендерно-рольових конфліктів*, які найчастіше зводяться до протиріччя між суспільними стереотипами гендерної ролі (тобто традиційними уявленнями) та реальними потребами людини.

Протиріччя та труднощі соціалізації, деформації рольового розвитку призводять до багатьох рольових дисгармоній: рольового інфантилізму, рольових девіацій, рольових дисфункцій або рольового дефіциту, дисгармонійності життєвого сценарію людини тощо. В їх основі лежать дезадаптивні форми рольових конфліктів, які потребують психотерапевтичної допомоги засобами рольової психотерапії та методологічно близьких їй методів.

**У п'ятому розділі** «Основи рольової психотерапії та психологічної практики» викладені практичні аспекти рольового підходу, зокрема, аналіз різних стратегій рольової психотерапії, інтегративних моделей психотерапії в рамках рольового підходу, методів психокорекції рольових конфліктів, психотерапевтичного значення рольового переживання та рольових ресурсів, використання рольових технологій у навчальній практиці.

Ми розглядаємо дві основні стратегії рольової психотерапії: 1) «*Терапія ролі*», тобто система заходів, спрямованих на зміну психологічних ролей особистості (тут роль виступає об'єктом впливу). Вона включає такі методи: корекцію життєвих ролей та сценаріїв (транзакційний аналіз); формування і реконструкцію ролей (рольовий тренінг, психодрама); трансформацію ролі шляхом емоційного відреагування (рольова психотерапія); розвиток ролей та їхніх особистісних складових (тренінг особистісного зростання); психокорекція рольових конфліктів; 2) «*Терапія роллю*», тобто система методів психотерапії за допомогою рольової поведінки (тут роль виступає засобом впливу на інші психологічні сторони особистості): ролі, що заміщують, уявні ролі,

рольове переживання як засіб гармонізації життя чи як засіб компенсації (психодрама, терапія творчим самовираженням).

Одне з завдань нашої роботи полягає в розробці наукових засад інтеграції методів психотерапії в рамках рольового підходу. Проблеми інтеграції в психотерапії досліджували та розробляли А. Блазер, А. Блатнер, Р. Дж. Ерскін, Н. Ф. Каліна, М. Ю. Колпакова, А. Р. Марер, Дж. П. Маурсанд, Т.С. Яценко та багато інших фахівців. Категорія «роль» може стати інтегруючим та системоутворюючим чинником в побудові інтегративних моделей психотерапії. Як стверджує А. Блатнер, «рольова динаміка» має багато переваг перед іншими теоріями, щоб стати основою загальної теорії не лише психотерапії, а й психології взагалі.

Як показав аналіз наукової літератури та власний психотерапевтичний досвід автора, найефективнішим варіантом інтеграції психотерапії є модель, що об'єднує теоретичні конструкти одного напрямку з практичною технологією та методологією іншого. Так, психодрама, як потужний практичний метод, ефективно поєднується з традиційно сильними теоретично напрямками, за якими стоять розвинуті теорії особистості. Один з найдієвіших варіантів інтеграції в рамках рольового підходу – *транзакційна психодрама*, є узгодженою на всіх рівнях: практичному, теоретичному, методологічному.

Ми розробили наступні форми інтеграції транзакційного аналізу та психодрами, ефективність яких апробована майже 15-річним практичним досвідом. Одна з них спирається на структурну модель особистості та полягає в рольовому розігруванні структурних або функціональних еґо-станів людини у формі психодраматичних персонажів. Іншою формою є *скриптодрама*, тобто дослідження життєвого сценарію (або розгортання життєвої історії людини) за допомогою драми, що підвищує ефективність психотерапевтичної роботи з більшістю життєвих проблем. Один з найефективніших варіантів транзакційної психодрами полягає в психодраматичному розв'язанні процесу «перерішення», описаному в концепції Р. та М. Гулдінгів. Існують і інші моделі транзакційного аналізу, застосовні до методу психодрами, серед яких – метод «родительське інтерв'ю» Дж. Р. Мак-Ніла, метод перевиховання (re-parenting), Дж. Л. Шиффа та інші.

Системний сімейний підхід є ще одним джерелом побудови інтегративної психотерапії. Він ефективно інтегрується з рольовим підходом, зокрема, з психодрамою та транзакційним аналізом. Це дозволяє реалізувати рольовий підхід в контексті сімейної системи та системи роду з урахуванням закономірностей трансгенераційної передачі родинних сценаріїв, наслідків групових травм тощо. Ці три групи методів являють собою дуже сильну в методичному та теоретичному плані тріаду, здатну вирішувати практично всю психотерапевтичну проблематику людини та її оточення.

Ми виділяємо такі феномени сімейного життя, що виступають точками інтеграції системного сімейного та рольового підходів: а) *сімейні взаємини* – пов'язані із проблемою структурування часу, зокрема зі здатністю до близькості, їх дуже зручно інсценувати в рольовій грі та аналізувати з погляду еґо-станів; б) *сімейні ролі, сімейні рольові ідентичності* – є предметом роботи в психодрамі та основою аналізу сімейних взаємин; в) *сімейні ігри* – можуть

бути у фокусі транзакційного аналізу ігор та основою вивчення групової динаміки в сімейних відносинах; г) *сімейні стереотипи* – можуть розглядатися як соціальні рольові очікування в родині та фактори сприйняття сімейних ролей; д) *сімейні міфи* – виступають як феномени групового (сімейного, або родового) несвідомого та пов'язані з важливими рольовими фігурами; е) *сімейні історії* – їх можна драматургічно інсценувати, і вони є одним із джерел життєвого сценарію. Вказані феномени опрацьовуються в процесі рольової психотерапії не розрізнено, а комплексно, використовуючи інтегральну модель драматичної дії.

Рольова взаємодія не завжди відбувається гармонійно, інколи вона супроводжується суперечностями, пов'язаними з соціально-психологічними ролями та їх структурою – рольовими конфліктами. Проаналізувавши різні підходи і концепції щодо класифікації рольових конфліктів (Б. Біддл, В. Гонсалец-Рома, С. Ллорет, С. Страйкер, А. С. Мак, Н. Гросс, У. С. Мейсон і А. У. Мак-Ічерн, Г. Лейтц та ін.) ми виділили основні типи ситуацій, в яких відбуваються рольові конфлікти та інші види рольового стресу, в залежності від співвідношення основних параметрів ролей: 1) неприйняття рольової поведінки інших людей; 2) неприйняття власної рольової поведінки іншими; 3) неможливість одночасно задовольнити очікування різних людей; 4) неможливість виконувати роль, що не відповідає власній Я-концепції; 5) несумісність різних ролей; 6) суперечливість чи несумісність різних вимог до виконання якої-небудь ролі (рольова неоднозначність); 7) недостатність ресурсів для виконання якої-небудь ролі (рольове перевантаження).

Важливий напрям рольової психотерапевтичної практики, який розробляє автор – психокорекція рольових конфліктів – полягає в усуненні або послабленні деструктивних протиріч між факторами рольової поведінки особистості. Проблема особистісного вибору, яка постає практично в кожній ситуації рольового конфлікту, розв'язується в парадигмі локусу рольового конфлікту і вирішується як дилема двох систем чинників: внутрішніх та зовнішніх. Особистісний вибір здійснюється: між значимими людьми, експектації яких несумісні; між несумісними ролями; між собою та оточуючими (між внутрішнім та зовнішнім рольовим конфліктом). Конструктивний особистісний вибір стає ключовою умовою особистісної та рольової самореалізації. Суть психологічної допомоги полягає у знаходженні ресурсів особистісного самовизначення.

Одним з практичних застосувань нашого дослідження пов'язане з концепцією *рольового переживання*, яке має надзвичайне значення у соціальному бутті людини, адже переживання, за С. Д. Максименком, є умовою особистісного розвитку. Рольове переживання є особливим видом переживання, що супроводжує рольову поведінку, і виникає в процесі прийняття на себе реальних соціальних ролей, штучних (психодраматичних) ролей та уявлених ролей. Воно здатне спрацьовувати як терапевтичний механізм і може набувати різних форм – від емоційного відреагування, катарсису до екзистенціального переживання сенсу буття. У рольовому переживанні закладена можливість оптимізації структури життєвих ролей людини та гармонізації життєвого світу особистості.

Наше дослідження показало, що рольове переживання виникає не лише в процесі рольової гри чи психодраматичної дії. Близький до рольового переживання стан виникає в багатьох видах активної творчої діяльності людини, в процесі програвання психологічних ролей, створюваних штучно, а також при пасивному сприйнятті творчого матеріалу – читанні, перегляду кінофільму, слуханні музики тощо (явище рольової децентрації). Одне з ключових понять нашої концепції – це *потреба в рольовому переживанні*, тобто потреба в новому почуттєвому досвіді, що здобувається в процесі виконання ролей та в процесі творчого самовираження. На концепції рольового переживання базується система психотерапевтичних засобів формування ціннісно-сміслового ставлення до себе як до суб'єкта життєвої ролі та розв'язання інших психотерапевтичних задач.

Важливим практичним результатом нашого дослідження є розробка системи методів використання *рольових ресурсів* для розв'язання психотерапевтичних завдань. В рамках рольового підходу та драматургічної парадигми поняття особистісного ресурсу найближче пов'язане з психодраматичною категорією спонтанності, що є джерелом всякої вільної активності особистості, а її нестача (блокування) – причина більшості психологічних проблем. Спонтанність є механізмом розкриття особистісних ресурсів, використання людиною власних резервів для самореалізації, що з певних причин нею не використовувалися.

За результатами наших досліджень, що спираються на практику у галузі рольової психотерапії, ми виділили такі основні види психологічних перешкод на шляху вільного руху психічної енергії (блокування рольових ресурсів) і, відповідно, основні техніки та психотерапевтичні механізми, що допомагають вирішенню цих проблем: 1) *психологічна травма* (для роботи з нею використовується відреагування, ре-переживання, катарсис, інтеграція травматичного досвіду); 2) *порушення ідентичності*, а також проблеми, пов'язані із самоставленням (інсайт у дії, техніка Alter-Ego); 3) *порушення життєвого сценарію*, насамперед, сценарні заборони («повернення в часі», терапія перерішення, дублювання); 4) *рольовий дефіцит* і інші рольові дисгармонії (рольовий тренінг, розвиток рольової гнучкості, рольова компенсація, техніки «антиролі»); 5) *відсутність рольової децентрації* (зміна рольової позиції, техніка «дзеркала», обмін ролями).

Ми виділяємо три основні сфери джерел рольових ресурсів: а) у самому собі; б) у ролі інших людей; в) у відносинах зі значимими іншими. Найчастіше ми маємо справу з такими безпосередніми формами рольових ресурсів, які використовуються в психодрамі, що підтверджується нашими дослідженнями та практикою: 1) *ресурси самоставлення* (віра у власні сили, самооцінка, антиципація успіху); 2) *ресурси значущого оточення* (речі, обстановка, прихильності, символи; використання цих та інших цінностей в аксїодрамі); 3) *ресурси життєвого досвіду* (в нашому досвіді практично завжди є достатньо доказів можливості вирішення життєвих проблем, але інколи вони закриті від нашої свідомості травмою або гіпертрофованим уявленням про факти, що їх спростовують); 4) *ресурси роду* (позитивні батьківські наставлян-



ня, ресурси сімейного древа, сімейні та родові міфи та перекази); 5) *ресурс ролі значимого іншого* (іншими словами – це використання життєвого досвіду інших людей); 6) *ресурси нав'язаної ролі* (по суті – це примірювання на собі чужої ідентичності та індивідуальності); 7) *ресурси, що спираються на роль як метафору* (бібліодрама, психодрама казки та інші соціодраматичні та аксіодраматичні форми роботи). В концепції рольових ресурсів поняття «роль» та «драматична дія» виступають синтезуючим фактором, оскільки вони базуються на холістичній рольовій моделі особистості.

Техніки психодрами та транзакційного аналізу крім терапевтичних функцій можуть успішно використовуватись у сферах, далеких від психотерапії, психокорекції та розв'язання особистісних проблем: в освіті та педагогіці, в соціально-психологічних тренінгах, спрямованих на підвищення життєвої компетентності, розкриття творчого потенціалу особистості, в тренінгах розвитку організацій та бізнес-структур тощо.

## ВИСНОВКИ

В дисертаційній роботі реалізований рольовий підхід в соціальній психології особистості, в рамках якого розроблено драматургічно-рольову модель особистості та створено оригінальну концепцію рольового конфлікту як рушійної сили функціонування та розвитку особистості, на основі яких вивчено закономірності рольового розвитку та рольової самореалізації особистості. Здійснений теоретичний, емпіричний та практико-психологічний аналіз феномену рольової самореалізації особистості, що базується на міждисциплінарних підходах соціології, соціальної психології, психології особистості, психодіагностики, вікової психології, психології творчості, психотерапії, дозволяє зробити наступні **висновки**:

1. Глумачення особистості як актора, що виконує в своєму житті певні ролі, виступає в різних ситуаціях життя, як на сцені, є плідним і таким, що може позбавити теоретичну персонологію багатьох обмежень і протиріч. Сучасний стан психології особистості характеризується домінуванням теорії рис та значною розбіжністю між емпіричними, теоретичними та практичними (психотерапевтичними) підходами, в яких розглядаються різні аспекти особистості. Відсутній єдиний інтегральний холістичний підхід, який би поєднував: характеристику основних тенденцій та рушійних сил функціонування особистості; розвиток особистості як розгортання її сутнісних характеристик; аналіз структури особистості та характеристику особистісних типів; інтерпретацію особистісної психопатології. Певною мірою вказані труднощі, обмеження та суперечності долаються за допомогою теоретичного підходу, що базується на концепціях рольового конфлікту та рольової самореалізації особистості.

2. Особистість презентує себе в соціумі за допомогою різноманітних соціально-психологічних ролей. Це не лише соціальні ролі (тобто закріплені в суспільстві нормативні форми соціальної поведінки), а й особистісні ролі (тобто поведінкові патерни, що спричиняються як зовнішніми, так і внутрішніми особистісними детермінантами). В особистісних ролях людина

презентує себе в міжособовій взаємодії (міжособистісні ролі) і втілює себе у більшості сфер життєдіяльності, виражаючи зовнішню, соціальну сторону людського характеру (життєві ролі).

3. У процесі рольової самореалізації людина задовольняє багато життєвих потреб, серед яких найважливішими є потреба в самореалізації (розкритті особистісного потенціалу в різних сферах життя) та потреба в соціалізації (набутті соціального досвіду, засвоєнні суспільних цінностей, соціальних ролей). Ці потреби реалізуються в соціальній рольовій поведінці індивіда. Протиріччя між ними та способами їх реалізації спричиняють рольові конфлікти. Основною тенденцією функціонування та рушійною силою розвитку особистості виступає протиріччя між прагненням до самореалізації та уникненням рольового конфлікту, що виникає при невідповідності рольової поведінки рольовим експектаціям суспільства. В залежності від способу розв'язання цього конфлікту розрізняють інтернальні чи екстернальні стратегії поведінки особистості в умовах рольового конфлікту, характерні відповідно для інтернального чи екстернального локусу рольового конфлікту як особистісної характеристики.

4. В основі самореалізації особистості лежать три групи факторів: індивідні, соціальні та суб'єктні, що являють собою гегелівську тріаду, заперечення заперечення. Процес рольової самореалізації поєднує в собі соціалізацію (перше заперечення, перехід від індивідних детермінант до соціальних) та індивідуалізацію (друге заперечення, перехід від соціальних детермінант до суб'єктних). Особистісні детермінанти ролей впливають на характер та динаміку рольового розвитку особистості в процесі її самореалізації. Рольовий розвиток виступає однією з найважливіших складових розвитку особистості та формування рольової ідентичності.

5. Різні вікові періоди та стадії розвитку особистості визначаються актуалізацією життєвих ролей як новоутворень цих етапів. Вони пов'язані з важливими життєвими потребами людини, з характером провідної діяльності, з особливостями соціальної ситуації розвитку. Рольова періодизація особистості є однією з підстав вивчення онтогенетичного розвитку особистості. Зміни актуальних життєвих ролей особистості на різних етапах онтогенезу можуть відбуватися з великими труднощами та суперечностями, провокуючи життєві кризи особистості, які виступають як рольові конфлікти в сфері життєвих ролей.

6. Існує багато особистісних характеристик, що впливають на характер та особливості рольової самореалізації: локус рольового конфлікту, репертуар життєвих ролей особистості, рольова компетентність (здатність людини розв'язувати життєві проблеми, пов'язані з рольовою поведінкою особистості), які є важливими диференціально-психологічними характеристиками особистості, що можуть бути покладені в основу її структурно-типологічного аналізу. З особистісним підґрунтям рольової поведінки, зокрема з рольовою Я-концепцією, тісно пов'язаний феномен рольового переживання, який полягає в актуалізації та оволодінні чуттєвим досвідом, що супроводжує рольову поведінку. Потреба в рольовому переживанні є важливою детермінантою функціонування особистості. Вказані характеристики визначають індивіду-

альні відмінності між людьми, що дає можливість розглядати життєві ролі людини як основу особистісної типології.

7. Труднощі та протиріччя на шляху рольового розвитку людини можуть призводити до різних випадків дизонтогенезу. Психологічні ролі, що входять у структуру особистості людини та її рольової Я-концепції, розвинуті нерівномірно (окремі ролі можуть бути недорозвинутими, атрофованими, заблокованими, інші – деформованими, зафіксованими тощо). Ці деформації рольової структури (якщо це пов'язано з незадоволенням важливих потреб людини) стають причиною рольових дисгармоній особистості: рольових девіацій, рольового інфантилізму, внутріособистісних рольових конфліктів тощо. Ці труднощі можуть заважати повноцінній самореалізації особистості, гальмувати рольовий розвиток та призводити до багатьох психологічних проблем, що потребують психологічної та психотерапевтичної допомоги.

8. Соціально-психологічні ролі виступають важливими компонентами життєвого світу особистості, визначаючи його широту, гармонійність тощо. Система значимих міжособистісних ролей являє собою соціальний атом особистості, який розвивається протягом життя людини; руйнування соціального атому, втрата важливих міжособистісних ролей людини рівнозначна соціальній смерті індивіда. Деформація життєвого світу особистості, викликана руйнуванням її рольової структури, характерна для життєвої кризи особистості. Криза може бути пом'якшена засобами реконструкції втрачених ролей та компенсацією зруйнованої чи деформованої зовнішньої частини життєвого світу розвитком внутрішньої та віртуальної її складових.

9. Системою засобів психологічної допомоги особистості в критичних життєвих ситуаціях у рамках рольового підходу є рольова психотерапія, яка використовує дві основні стратегії: терапію роллю (використання рольової поведінки для досягнення терапевтичного ефекту) та терапію ролі (відновлення деформованої рольової структури особистості). Рольова психотерапія, що включає в себе методи психодрами, драмотерапії, транзакційного аналізу, терапії фіксованої ролі та багатьох інших, є ефективним і дієвим засобом допомоги особистості в її самореалізації.

10. Рольовий підхід виступає синтезуючою основою для інтеграції різних психотерапевтичних методів в теорії та практиці психологічної допомоги особистості. Варіантами такої інтеграції є поєднання теорії особистості транзакційного аналізу з практичною методологією психодрами, що дозволяє вирішувати велику кількість психотерапевтичних завдань, а також синтез теорії системної сімейної психотерапії та практики рольової психотерапії, що дозволяє реалізувати рольовий підхід в контексті сімейної системи та системи роду з використанням групових психічних феноменів (наприклад, групового несвідомого), закономірностей трансгенераційної передачі родинних сценаріїв, наслідків групових травм тощо.

Таким чином, на підставі результатів теоретичного та емпіричного аналізу розроблено систему психологічних понять та концепцій, що є основою для побудови цілісної психологічної рольової теорії особистості, яка ґрунтується на принципах рольового конфлікту та розгорнутого циклу методів і тех-

нік, спрямованих на діагностику, аналіз та корекцію різних аспектів процесу рольової самореалізації особистості. Перспективи подальших досліджень в рамках даної теми ми вбачаємо в розробці рольової типології особистості, у вивченні зв'язку життєвих ролей з груповим і колективним несвідомим, у розробці нових методів вивчення рольового репертуару та рольових характеристик особистості.

## **СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

### ***Монографія:***

Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. – К.: «Интерпресс ЛТД», 2007. – 312 с.

### ***Програми, словники:***

1. Психология личности: Словарь справочник / Под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с. (*автор 64 статей, покажчиків та бібліографії, загальний обсяг – 6,5 д.а.*).

2. Програма авторського навчального курсу «Гендерні ролі та гендерно-рольові конфлікти». – К.: ІСПП, 2001. – 19 с.

### ***Розділи монографій, навчальних посібників:***

1. Життєві ролі та рольова соціалізація // Психологія життєвої кризи / За ред. Т. М. Титаренко. – К., 1998. – С. 69–79.

2. Криза як зміна життєвих ролей особистості // Психологія життєвої кризи / За ред. Т. М. Титаренко. – К., 1998. – С. 79–87.

3. Хиби рольової соціалізації та психологічна допомога // Психологія життєвої кризи / За ред. Т. М. Титаренко. – К., 1998. – С. 88–96.

4. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К., 2004. – С. 132–156.

5. Особистісний вибір в умовах рольового конфлікту // Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. – К., 2005. – С. 120–136.

6. Практичний інструментарій соціальної психології // Основи соціальної психології: навчальний посібник / За ред. М. М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – С. 445–477.

### ***Статті у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України:***

1. Личностные характеристики ролевого поведения // Вісник Харківського державного Університету. – № 439. – 1999. – С. 18–22.

2. Психологічні ролі в структурі особистості // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 2(5). – К., 2000. – С. 104–111.

3. Рольова соціалізація особистості: Психотерапевтичний ракурс // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 91–100.

4. Психологічні основи ролівої реабілітації // Теоретичні і прикладні проблеми психології і педагогіки. – Збірник наукових праць. – 2002, № 2(4). – С. 84–88.

5. Життєві ролі та життєтворчість // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 5(8). – К., 2002. – С. 81–91.

6. Основні тенденції функціонування особистості у ракурсі ролівої теорії // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 6(9). К., 2002. – С. 44–57.

7. Разговор с Фроммом, или танец Мэрилин Монро // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – № 3(4). – С. 36–46.

8. Личность и время: Творчество как переживание // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – № 4(5). – С. 18–26.

9. Готовність особистості до самореалізації як психологічна проблема // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. –Т. VI. – Вип. 3. – С. 105–110.

10. Психологические игры в кабинете психотерапевта // Журнал практикующего психолога. – 2004. – Вып. 10. – С. 68–80.

11. Психодіагностична методика «Локус ролівого конфлікту» // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 36–38

12. Жизненные притязания личности: Драматургическая модель // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 8(11). – К., 2004. – С. 31–40.

13. Интегративные модели в современной психотерапии // Наука і освіта. – 2004. – № 8–9. – С. 83–86.

14. Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 23–35.

15. Сильная женщина, слабый мужчина? (Семейные игры и сценарии) // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 9(12). – К., 2005. – С. 3–14.

16. Из дебрей жизненного сценария, или Трансактная психодрама // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 2–3. – С. 94–98.

17. Драматургічно-рольові технології і трансформаційні процеси в суспільстві та освіті // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 10 (13). – К., 2005. – С. 35–48.

18. Рольова теорія особистості: теоретичні аспекти та практичні аплікації // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.: Главник, 2005. – В. 26, в 4-х т., т. 1. – С. 391–395.

19. Креативність і гармонійність особистості (психотерапевтичний аспект) // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. – № 9 (33). – С. 3–7.

20. Методи дії у розв'язанні психологічних проблем суспільного життя // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 12(15). – К., 2005. – С. 38–48.

21. Психологічний феномен «Ми» // Соціальна психологія. – 2006. – № 2. – С. 88–96.

22. Послания рода: Психодраматическая работа с семейной историей // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 14(17). – К., 2006. – С. 140–152.

23. Проблема группового бессознательного в социальной психологии // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 18(21). – К., 2007. – С. 30–39.

24. Групповая динамика у рольовой парадигме // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 19(22). – К., 2008. – С. 37–45.

25. Синтез трансактного аналізу та психодрами як ефективна психотерапевтична практика // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 20(23). – К., 2008. – С. 45–53.

26. Групповые психологические феномены в семейной психотерапии // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 21(24). – К., 2008. – С. 23–35.

27. Двумерные личностные конструкты как модель сценарных убеждений // Психологічні перспективи. – 2009. – Спецвипуск. – С. 3–13.

#### ***Статті в інших наукових виданнях:***

1. Теоретичні роздуми над проблемою потенціального та актуального в здібностях // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – Т. 1. – К., 1993. – С. 153–160.

2. Компетентність психолога: досвід чи творча обдарованість? // Практична психологія і школа: Матеріали Міжнародної конференції. – К., 1993. – С. 43–49.

3. Рольові конфлікти: теорія і практика // Конфлікти в суспільстві: Діагностика і профілактика: Матеріали Міжнародної конференції. – Київ-Чернівці, 1995. – С. 134–137.

4. Вимірювання параметрів рольового конфлікту: зарубіжний досвід // Конфліктологічна експертиза: теорія та методика. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 116–125

5. Проблемний аналіз у консультативній практиці // Практична психологія: теорія, методи, технології: Матеріали наукового семінару. – К.: Ніка-Центр, 1997. – С.72–78.

6. Социализация личности и психологические роли // Теоретические и прикладные вопросы психологии (материалы юбилейной конференции «Ананьевские чтения-97»). – Вып. 3. – Ч. 1. – СПб, 1997. – С. 325–330. (*Росія, С.-Петербург*)

7. Культурная среда и развитие талантов // Обдарована особистість – пошук, розвиток, допомога: Матеріали доповідей та повідомлень на Міжнародній науково-практичній конференції. – К.: Гнозис, 1998. – С. 104–108.

8. Формирование творческой личности педагога – основа гуманистической педагогики // Итоги XX века: гуманизация образования – проблемы и перспективы: Сборник научных докладов международной научно-методи-

ческой конференции. – Ч. III. – Витебск, 1998. – С. 121–125. (*Білорусь, Вiтебськ*)

9. Психологічна допомога молоді в умовах соціально-економічної кризи // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару АПН України. – К.: Гнозис, 1998. – С. 312–317.

10. Ролевой конфликт и проблема выбора // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників 5-х Костюківських читань: В 3-х т. – К.: Гнозис, 1998. – Т. 1. – С. 319–326.

11. Культурні особливості рольової поведінки та психологічна допомога // Практична психологія в контексті культур. – К.: Ніка-Центр, 1998. – С. 119–124.

12. Диагностика и коррекция ролевых конфликтов // Журнал практического психолога. – 1999. – № 1. – С. 44–51. (*Росія, Москва*)

13. Життєва компетентність в умовах обмеженості життєвого світу // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник. – К.: Контекст, 2000. – С. 44–47.

14. Структура самосознания и «советский» менталитет // Социально-психологические проблемы ментальности на рубеже столетий: Материалы IV Международной научно-практической конференции. – Смоленск, 2000. – С. 37–39. (*Росія, Смоленськ*)

15. Весь мир – театр: Психодрама и XX век // Психодрама и современная психотерапия. – 2002. – № 1. – С. 21–26.

16. Ресурси женственности и мужественности // Журнал практического психолога. – 2003, № 6. – С. 51–55. (*Росія, Москва*)

17. Гендерний розвиток та гендерна ідентичність особистості, особливості чоловічої та жіночої соціалізації // Гендерні студії: освітні перспективи (навчально-методичні матеріали). – К.: ПЦ «Фоліант», 2003. – С. 5–21.

18. Методи дії в навчанні та супервізії психологів-консультантів // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 209. Педагогіка та психологія. Збірник наукових праць. – Чернівці, Рута, 2004. – С. 30–35.

19. Измерение локуса ролевого конфликта // Психологическая диагностика. – 2004. – № 3. – С. 88–95. (*Росія, Москва*)

20. Социодрама на Майдане: Четыре цвета украинской политики // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 43–49.

21. Охота на волков, или Психодрама Владимира Высоцкого // Психодрама и современная психотерапия. – 2005. – № 4. – С. 4–14.

22. Дух Морено-Фестиваля или феномен группового бессознательного // Психодрама и современная психотерапия. – 2006. – № 4. – С. 65–69.

23. Психодраматическая супервизия случаев из консультативной практики // Психодрама и современная психотерапия. – 2007. – № 3. – С. 42–45.

24. Locus of Role Conflict as a Base Personality Concept // 11th European Conference on Personality. – Lengerich etc.: Pabst Science Publishers, 2002. – P. 144. (*Німеччина, Йена*)

## АНОТАЦІЇ

**Горностай П. П. Психологія рольової самореалізації особистості.** – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Інститут соціальної та політичної психології АПН України, Київ, 2009.

В дисертації реалізований рольовий підхід в соціальній психології особистості. В роботі здійснено комплексне психологічне дослідження проблеми рольової самореалізації особистості, різнобічно проаналізовано феномени ролі, рольової поведінки та рольової взаємодії. Автором розроблено драматургічно-рольову модель особистості та соціально-психологічну модель рольової взаємодії; створено оригінальну концепцію рольового конфлікту як рушійної сили функціонування та розвитку особистості, на основі яких визначено закономірності рольового розвитку та рольової самореалізації особистості. Розроблено концепцію періодизації розвитку особистості як зміни життєвих ролей та концепцію життєвої кризи як рольового конфлікту, створено рольову концепцію структури особистості та її життєвого світу. Розроблено нові психодіагностичні та психотерапевтичні інструменти, прийоми, підходи та технології, що дають змогу практично реалізувати розроблені теоретичні положення.

**Ключові слова:** соціально-психологічна роль, рольова самореалізація, життєві ролі, рольовий конфлікт, рольова теорія особистості, рольовий розвиток особистості, рольова компетентність, рольове переживання, рольова психотерапія, рольові ресурси особистості.

**Горностай П. П. Психология ролевой самореализации личности.** – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. Институт социальной и политической психологии АПН Украины, Киев, 2009.

Диссертация посвящена реализации ролевого подхода в социальной психологии личности. В работе исследованы проблемы ролевой самореализации личности, осуществлен разносторонний анализ феноменов роли, ролевого поведения и ролевого взаимодействия. Ролевая самореализация рассматривается как многоаспектное ролевое функционирование личности, в котором самореализация имеет ведущее (системообразующее) значение, наряду с другими сторонами раскрытия всех граней личностного потенциала. Это понятие включает в себя такие основные аспекты: ролевое развитие, развитие творческого потенциала, развитие жизненных ролей, усовершенствование жизненного мира, развитие ролевой компетентности, гармонизация ролевых проявлений личности.

Автором разработана драматургически-ролевая модель личности и социально-психологическая модель ролевого взаимодействия. Социально-



психологическая роль – один из основных механизмов социального взаимодействия личности. В структуре ролевого взаимодействия рассматриваются три подструктуры: ролевые ожидания, паттерны ролевого поведения, ролевая Я-концепция. Люди различаются между собой социальной обусловленностью их поведения: одни личности эквивалентны выполняемым социальным ролям, другие – имеют личную и индивидуалистическую идентичность, характеризующуюся преобладанием личностного над социальным. Описанная закономерность объясняется понятием локус ролевого конфликта – конструктом, который определяет склонность личности избирать одну из двух стратегий поведения в ролевом конфликте: интернальную или экстернальную, с ориентацией, соответственно, на внутренние или внешние детерминанты ролевого поведения и вероятностью внешнего или внутреннего ролевого конфликта. Еще одна ролевая характеристика личности – ролевая компетентность – это способность человека оперативно владеть своими психологическими ролями, выступать их полноценным субъектом, включать ролевое поведение в процесс жизнедеятельности и жизнестворчества, решать разные жизненные проблемы.

В работе представлена оригинальная концепция ролевого конфликта как движущей силы функционирования и развития личности. На ее основе исследованы закономерности ролевого развития и ролевой самореализации личности. Самореализация личности рассматривается как процесс, в основе которого лежат три группы факторов: внутренние (биологические), внешние (социальные) и субъектные. Процесс ролевой самореализации объединяет в себе процесс социализации и индивидуализации. Источником личностного развития являются противоречия между потребностями в ролевом научении и ролевой самореализации. Основной тенденцией (а также движущей силой поведения) личности является стремление минимизировать ролевой конфликт, который возникает в процессе ролевой социализации, при максимизации удовлетворения потребностей ролевого развития.

Разработана концепция периодизации развития личности как изменения жизненных ролей и концепция жизненного кризиса как ролевого конфликта. Ролевое развитие имеет определенные закономерности. Разные возрастные периоды и стадии развития личности определяются актуализацией жизненных ролей, выступающих новообразованиями этих этапов. Изменение жизненных ролей при переходе от одного жизненного этапа к другому не всегда происходит гармонично. Иногда наблюдается затрудненность формирования жизненных ролей или сложно переживаются изменения старых ролей. Трудности, связанные с изменением жизненных ролей, с потерей старых и принятием новых ролей, провоцируют жизненный кризис, который с точки зрения ролевой теории может быть интерпретирован как глубинный ролевой конфликт в сфере жизненных ролей.

Создана ролевая концепция структуры личности и ее жизненного мира. С точки зрения ролевого или драматургического подхода жизненный мир личности можно рассматривать как сцену, на которой разворачиваются драмы жизненных событий. В структуре жизненного мира человека автор выделяет такие подструктуры: 1) внешний мир – часть окружающей среды, являющейся-

ся жизненной средой, в которой человек осуществляет активную жизнедеятельность; 2) внутренний мир – мир собственного воображения человека, его переживаний, мечтаний и воспоминаний, а также мир творческой фантазии; 3) виртуальный мир – переходная составляющая между внутренней и внешней частями. Социально-психологические роли занимают определенное место в структуре личности и в метаструктуре ее жизненного мира.

Представлены новые психодиагностические и психотерапевтические инструменты, приемы, подходы и технологии, которые позволяют практически реализовать разработанные теоретические положения. Разработана концепция ролевого переживания, как важной мотивационной основы функционирования личности и психотерапевтического механизма. Создана практическая концепция использования ролевых ресурсов в практической психологии и психотерапии, а также ряд других практических положений в рамках интегративного подхода в ролевой психотерапии.

**Ключевые слова:** социально-психологическая роль, ролевая самореализация, жизненные роли, ролевой конфликт, ролевая теория личности, ролевое развитие личности, ролевая компетентность, ролевое переживание, ролевая психотерапия, ролевые ресурсы личности.

**Gornostay P. P. Psychology of Role Self-realization of Personality.** – Manuscript.

The dissertation for the Doctor degree of Psychological Sciences in specialty 19.00.05 – social psychology; psychology of social work. – Institute of Social and Political Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2009.

The dissertation is devoted to the implementation of role approach in social psychology of personality. The study investigates the issues of role self-realization of personality, the versatile analysis of different phenomena: role, role behavior, role interaction has been carried out in this work. The author has developed a dramaturgical-role model of personality and a socially-psychological model of role interaction. He has created the original concept of the role conflict as motivating forces for functioning and development of the personality. On its basis he investigated the mechanism of role development and role self-realization of personality. The concept of personality periodization development as changes of life roles and the concept of life crisis as role conflict have been developed, the role concept of personality structure and its life world has been created. New psychotherapeutic and psychodiagnostic tools, techniques, approaches and technologies which allow to implement these developed theoretical positions in practice have been developed.

**Keywords:** social psychological role, role self-realization, life roles, role conflict, role theory of personality, role development of personality, role competence, role experience, role psychotherapy, role resources of personality.

---

Підписано до друку 05.11.2009 р. Формат 60х90/16. Папір офсетний.  
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.  
Тираж 100 пр. Зам. № 05/11.  
Надруковано в ПП Носкова М. А.  
04655, м. Київ, вул. Межигірська, 82-А  
тел. 587-53-81; 425-11-63

---